

ВПЛИВ МОБІНГУ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ШКОЛЯРА

О. О. КОРАБЛЬОВА

Розбудова системи освіти відбувається у складних соціокультурних умовах та в ситуації загострення негативних явищ у середовищі школярів. Зокрема, майже в кожному учнівському колективі існує проблема мобінгу.

Проблема мобінгу, як педагогічна, була окреслена ще в 60–80-х роках минулого століття у Швеції, потім у Німеччині, Польщі та інших країнах Європи [1, 3].

Термін «мобінг» є достатньо поширеним у літературних джерелах, особливо у зарубіжних виданнях, працях із психології і соціології. Вперше його використав Конрад Лоренц у 1958 році [4]. Мобінг (від англ. *«to mob»* – нападати зграєю, травити) – це явище, коли група чи частина її членів систематично здійснює напади і чинить «цькування» когось із членів цієї групи з метою послаблення його позиції у групі чи навіть витіснення з неї.

Психолого-педагогічні аспекти згаданої проблеми розглядалися у дослідженнях І. Філліпової, О. Матвійчук, Л. Гайнеман. Мобінг у шкільному колективі досліджував К. Дамбач. Мобінг на робочому місці вивчали Х. Лейманн, К. Коллодей. Мобінг, як чинник, що загрожує життєдіяльності людини, вивчали Г. Гогіашвілі, В. Лапін. Соціально-психологічні аспекти мобінгу у військовому середовищі досліджував О. Адамчук. Однак, проблема соціалізації жертв мобінгу поки що не стала предметом наукового соціально-педагогічного дослідження.

Отже, поширеність явища, наявність протиріч між практичною потребою і станом вивчення проблеми обумовили актуальність дослідження даної проблеми.

Метою статті є аналіз впливу мобінгу на соціалізацію школяра.

Соціалізація (латин. *socialis* – суспільний) – процес входження людини в суспільство разом із його соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм та цінностей, які існують у суспільстві [2].

За своїм змістом соціалізація – це процес двобічний, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище [5].

У психologo-педагогічній науці розрізняють три напрями в соціалізаційній проблематиці. Перший – соціально-філософський – відображені у працях С. Батетіна, В. Москаленко, А. Харчева та інших [5]. У межах соціально-філософських концепцій соціалізації смислотворчі поняття – це збереження, стабілізація суспільних відносин при їх засвоєнні, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «Я».

Другий – соціально-психологічний: у його розробленні брали участь Г. Андреєва, Н. Андреєнкова, С. Бєлічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та ін.

Тут соціально-психологічні аспекти соціалізації означені у площині включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Третій – соціально-педагогічний, представники якого Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульфов, Н. Лавриченко, І. Зверєва, Н. Заверико, О. Мудрик, С. Савченко та ін. Особливість цього підходу – намагання розглядати соціалізацію як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі, як формування конкретного соціального типу. У цьому випадку соціалізація – це надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація. З позицій соціально-педагогічного підходу важливо враховувати, що в ході соціалізації особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які відбуваються на тлі соціокультурного

середовища, що змінюються. Ступінь її участі в цих змінах визначає темпи соціалізації, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом йдуть активні процеси його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору.

Саме соціально-педагогічний підхід до трактування процесу соціалізації найбільш широко розкриває суть впливу мобінгу на соціалізацію особистості. Адже використовуючи цей підхід можна стверджувати, що соціалізація жертв мобінгу відображує процес соціального формування та адаптації особистості під впливом психічного терору, який здійснює група по відношенню до особистості та який проявляється в регулярному та цілеспрямованому завданні фізичної і душевної шкоди людині.

Проте, важливим є не лише соціалізація особистості під впливом мобінгу, а й аспекти її соціалізації, які сприяли формуванню в ній рис потенційної жертви – «внутрішніх» причин мобінгу.

Важливість аналізу аспектів соціалізації, які каталізували формування потенційних рис жертви, базується на «Скетч-теорії» Дена Ольвеуса – теорії мобінгу, яка заснована на існуванні типових характеристик жертви і «переслідувача».

Потенційним жертвам мобінгу характерні такі риси й особливості: знижений фон настрою, побоювання за себе, боязкість, замкнутість, невпевненість у собі, крайня нерішучість, соціальна некомпетентність – невміння поводитись у колективі, довге переживання невдач, сумніви у своїх діях, пасивна роль у конфліктах, беззахисність, фізична, моральна або соціальна несхожість на більшість однолітків, часта хворобливість і фізична слабкість, занижена самооцінка, підвищена тривожність. Особа з такими рисами і особливостями має потенційну можливість стати жертвою.

Беззахисність проявляється, здебільшого, у спілкуванні з однолітками: дитина не може «дати відсічі», відповісти на образу, плаче, не знаходить у відповідь потрібних слів, гірко переживає приниження.

Замкненість – це порушення особистісного розвитку, що проявляється у відстороненні від товариства інших людей унаслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням. Ознаки замкнутості: уникнення товариства інших людей, сором'язливість, емоційна холодність, пригнічений настрій, підозріливість, недовіра до людей.

Важливо, що наявність більшості вищеперерахованих рис є прямим результатом невдалого попереднього етапу соціалізації. Адже в процесі соціального формування та адаптації особистості бере участь велика кількість факторів, які можуть впливати позитивно або негативно. Хоча вчені виокремлюють понад 200 факторів, які активно впливають на соціалізацію особистості, та вважається, що в ранньому дитинстві найвпливовішою є сім'я, а згодом – ровесники. Звертаючись до теорії Еріксона, яка говорить про те, що переході від одного до іншого вікового періоду вважається вдалим, якщо задоволені основні потреби цього періоду, відбулась успішна соціалізація і вирішенні головні проблеми, які виникають у цьому віці, ми можемо стверджувати, що однією з основних причин формування особистісних якостей, притаманних жертвам мобінгу, при певних умовах, є десоціалізація особи саме в сім'ї. Зокрема, негативний вплив сім'ї на соціалізацію особистості здійснюється за умови неблагополучності родини, негативного психологічного клімату в сім'ї, споживчому ставленні до дитини, нерозуміння і нелюбові з боку батьків, відсутності інтересу до життя своїх дітей, авторитарному стилі виховання.

Також доведено, що при переході учня з категорії потенційної в реальну жертву мобінгу характерні риси мають властивість ставати більш виразними і в такому випадку вони є вже не причинам, а наслідками впливу мобінгу на соціалізацію особистості.

Мобінг, як явище, котре виникає в малих соціальних групах, крайнє негативно впливає на соціалізацію жертви дезадаптуючи її.

Дезадаптація – стан індивіда, за якого він виявляється неспроможним задовольнити власні потреби, самоствердитись і самореалізуватись прийнятним для даного середовища засобом і тому або зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки та задовольняє свої потреби таким способом, що завдає шкоди йому, природному середовищу або суспільству. Дезадаптація є наслідком порушення соціальної адаптації як складової соціалізуючого процесу.

Наслідком соціальної дезадаптації можуть стати соціальна ізоляція індивіда, втрата ним соціального статусу (приводить як до переходу потенційної жертви у статус реальної, так і є наслідком мобінгу), руйнування або ж затримка формування сфер, в яких здійснюється становлення особистості: діяльності, спілкуванні, самосвідомості.

Самосвідомість зазнає руйнації у разі усвідомлення неповоноцінності власного «Я». Щоб цього не сталося, психіка захищається за допомогою механізмів психологічного захисту. Досить вдало їх описала Анна Фрейд. Вона виділяє механізми психологічного захисту – прийоми, за допомогою яких психіка застерігає себе від внутрішньої і зовнішньої напруги. Захисні механізми дозволяють уникнути реальності – витіснення, виключити реальність – заперечення, наперед визначити реальність – раціоналізація або придати реальності протилежний знак – реактивне утворення. Ці механізми переносять внутрішні почуття в зовнішній світ (проекція), роз'єднують реальність – ізоляція, сприяють відходу від реальності (регресія) або переорієнтовують реальність (сублімація). А. Фрейд вважає, що всі захисні механізми допомагають боротьбі з інстинктивним життям і пригнічує нашу підсвідомість. А. Холл стверджує: «Коли захист стає надмірним, він починає володіти над підсвідомістю, зменшуєчи здатність до адаптації. Кожний механізм захисту забирає частину психологічної енергії, яка могла бути спрямована на більш продуктивну діяльність підсвідомості. Насамкінець, якщо захисні механізми дають збій, у людини не залишається нічого, на що можна було б покластися, і тоді виникає тривога» [5, с. 15].

Тривога, яка виникає як реакція на мобінг, безпосередньо спрямована на знищення самоідентифікації, самоповаги особистості. У знятті захисних механізмів виникає досить висока ймовірність психічних розладів, а в першу чергу: фобій, депресій, неврозів. У другу – розладів поведінки, яка може стати: адиктивною, антисоціальною, суїциdalною, конформістською, фанатичною, аутичною. Подолання некомфортного психологічного стану може проявлятися в різного роду адикціях (залежностях): алкогольній, тютюновій, наркотичній, психологічній.

Психологічна залежність – це саморуйнівний феномен психіки, порушення емоційно-вольової регуляції. Емоційно-вольова сфера залежної людини нездатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя й для відновлення відчуття психологічної захищеності та рівноваги вдається до фармакологічного агента або до компульсивних дій. Наслідком такого стилю життя є порушення соціальної адаптації, деградація людини, загострення психічних і соматичних захворювань. У результаті проведених досліджень та на основі великого клінічного матеріалу, сьогодні можна говорити про причинно-наслідковий зв'язок психологічного насильства та психологічної залежності. Насильницьке порушення задоволення базових людських потреб у безпеці може в майбутньому виявлятися як адикція до їжі й до сексу. Насильницьке порушення задоволення соціальних потреб викликає труднощі щодо самооцінки й соціальної самореалізації, наслідком може бути алкоголізм, наркоманія, інтернет-залежність. Нетактовне втручання в задоволення духовних потреб може спричинити культову, релігійну залежність або трудоголізм.

Проте, в більшості випадків подібні адикції виконують важливу функцію: зменшують тривогу і тимчасово зупиняють процес руйнування особистості. Іншим видом психологічної залежності є залежність від людини (найчастіше друг або подруга, кохана людина), яка, на відміну від колективу, її поважає і цінує. Таким чином жертва намагається відновити власну самоповагу і підвищити самооцінку.

Вищезгадані залежності можуть залишатися і після виходу індивіда з категорії жертви та впливати на особисте, професійне, соціальне життя в майбутньому.

Досить небезпечною є поява суїциdalних думок або намірів. І хоча цей наслідок мобінгу не масовий, а скоріше поодинокий, але заслуговує нашої уваги, оскільки йдеться мова про найвищу цінність – життя людини. Жертва, яка вважає себе нікому непотрібною, страждає, і якщо ції страждання, тривога і страх не ліквіduються за допомогою механізмів захисту психіки, то втрачається сенс життя. Намагаючись зупинити болючі переживання, можлива поява суїциdalних думок, парасуїциду, які є «криком про допомогу». І тоді, коли його не почуто, можлива смерть, яка є найжахливішим наслідком мобінгу.

Поширеним наслідком соціалізації жертви мобінгу є її асоціальна поведінка, крайньою формою якої є кримінальна. Ми часто чуємо про дослідження, в яких йшлася мова про те, що діти, над якими в дитинстві знущалися, згодом можуть проявляти агресію. Крайніми її формами є садизм. У даному випадку жертви, по відношенню до яких проявляється агресія, самі стають агресорами і вважають це справедливістю. Згідно із численними дослідженнями психологів, більша половина злочинців – це люди, над якими колись знущалися. Таким чином, одним із крайніх негативних наслідків мобінгу для соціуму є перехід особи з категорії жертв в категорію агресорів, які схильні до кримінальної поведінки.

Іншою формою відхилення в поведінці є конформість (з метою соціальної адаптації), наслідком якого є приглушення проявів власної індивідуальності.

Конформність – це пристосування, слідування чужій думці, свідомо розраховане на те, щоб не створювати собі зайвих труднощів у спілкуванні та взаємодії з людьми.

Часто відхилення виникає через побоювання виділитися або привернути увагу до своєї персони – щоб знову не принижували. Особа, намагаючись ставити на перше місце інтереси інших людей, не реалізовує власні потреби і власну індивідуальність, поступається власним інтересами і тому це також негативно впливає на формування особистості.

Ще одним з відхилень є аутична поведінка – свідоме позбавлення себе від спілкування з колективом. Це відбувається тоді, коли жертва доходить примітивного висновку: «Усі люди злі, бо не люблять мене, а я добрий і тому я не повинен спілкуватися з ними». Як бачимо, що особа виявляє своєрідний нарцисизм, егоїзм. Але саме він допомагає індивіду справлятися із психологічними проблемами, які виникають унаслідок мобінгу (заниженою самооцінкою, тривогою, страхом тощо). окремі вчені припускають, що наслідком аутизму може бути шизофренія. Але, в будь-якому разі людина втрачає довіру до навколишнього світу, приховує свої переживання від оточуючих.

Таким чином, розглянувши комплекс наслідків, які витікають з результатів впливу мобінгу на самосвідомість, виявлено такі: неадекватне сприйняття власної індивідуальності – занижена самооцінка, комплекс неповноцінності, беззахисність; неадекватне сприйняття реальності – захисні психологічні механізми; тривога, фобії, депресії, неврози, страх; відхилення в поведінці – адиктивна, антисоціальна (крайньою формою якої є кримінальна), суїцидна, конформістська, фанатична, аутизм; залежності – алкогольна, тютюнова, наркотична, психологічна і т. д.; агресивність (крайньою формою є садизм). Також, наслідком у деяких випадках можуть бути різні психічні захворювання (наприклад, шизофренія).

Наслідки мобінгу у спілкуванні такі: руйнування комунікативних умінь, побоювання спілкування з людьми, індивідуалістичне або прагматичне сприйняття групи, відсутність бажання спілкування з людьми. Крайньою формою руйнування комунікативних здібностей є втрата здатності логічно пов'язувати між собою слова і повідомляти матеріал. У даному випадку жертва дуже «заликаня», що її слова знову викличуть кепкування чи критику, внаслідок цього вона не може говорити чітко і ясно. Інколи про таких людей говорять, що вони «заїкаються». Найгіршим випадком такого відхилення є порушення мовлення: мова стає нерозбірливою.

Коли поєднується тривога, страх і втрата здатності до повноцінного спілкування, може виникнути страх спілкування із класом. У жертв мобінгу, на основі дискомфорту, який вона відчуває у власному класі, зникає бажання відвідувати заняття. Реалізовуючи його, жертва прогулює школу або ж, посилаючись на неіснуючі хвороби, припиняє її відвідувати. Жертва не отримує задоволення від спілкування з учнівським колективом і щоранку, йдучи до школи, переживає такі негативні емоції, як тривогу, страх. Наслідком цього є відсутність бажання відвідувати заняття. Тому ми можемо стверджувати, що така досить поширенна педагогічна проблема, як прогулювання уроків, може бути результатом не лише відсутності бажання навчатися чи непорозумінь з педагогами, а й прямим наслідком мобінгу у школі. Ця інформація може бути корисна як педагогам, так і батькам, коли вони зіштовхуються з проблемою прогулів. І перед тим, як карати дитину, потрібно з'ясувати справжню причину пропусків заняття. Навряд чи дитина пояснить своє небажання відвідувати школу тим, що у школі над ним знущаються. Адже цим вона припозиціонує себе у власних очах. Тому, аналізуючи причини невідвідування школи, завжди потрібно перевіряти усі можливі варіанти.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що наслідки мобінгу у сфері спілкування — порушення комунікативних здібностей (крайнім випадком є розлади мовлення), страх спілкування з людьми, крайню недовіру до людей, відсторонення від спілкування з колективом (у школі це проявляється у вигляді прогулів).

Прогули, зменшення продуктивності навчальної діяльності, зниження академічної успішності є прямими наслідками мобінгу у сфері діяльності. І навіть у дорослому віці, у разі появи мобінгу, у трудовому колективі він аналогічно впливає на професійну діяльність – ті самі прогули, зниження продуктивності і якості праці, зменшення працездатності. Але, навіть не прогулюючи заняття і не звільнюючись з роботи, діяльність стає менш продуктивною, тому що частина енергії, зусиль витрачається не на виконання прямих завдань, які передбачаються взаємодією з даним колективом – навчатись, виконувати роботу, а на свій захист від агресії групи і переживання конфліктних ситуацій.

Але як не дивно, мобінг має і позитивне значення для діяльності особи, яке полягає в його впливові на мотивацію до діяльності. Жертви мобінгу, відчуваючи свою неповноцінність, намагаються досягти успіху в певному виді діяльності для того, щоб: по-перше, підвищити власну самооцінку; по-

друге, довести оточуючим, що він не гірший, а можливо і кращий за них. Це може проявлятися в інтелектуальних, спортивних, мистецьких досягненнях тощо. Таким чином, ми можемо стверджувати, що у сфері діяльності мобінг має як негативні наслідки: зменшення активності діяльності і зниження її ефективності (зниження успішності, втрата доходів), так і позитивні: підвищення мотивації до успіху.

Незважаючи на те, що жертви часто зберігають мовчання (дитина швидше все буде терпіти, аніж поскаржиться батькам, директорові чи класному керівникові – бо це принижує її в очах ровесників, робить її неповноцінною, нездатною постояти за себе), їх страждання може виявити зміна настрою та поведінки.

Учень, який зазнає мобінгу, може проявляти такі ознаки і симптоми: імітація фізичних нездужань, наприклад: біль у шлунку, головний біль; страх дороги до школи і зі школи; прохання привести у школу і забрати зі школи, спроби уникнути звичайного часу походу до школи; зміни в темпераменті і/або поведінці; ознаки страху або страждання – безсоння, відмова від їжі, плач, нічне нетримання сечі, кошмари, заїкання, замкнутість або нетовариськість; пошкодження або відсутність особистих речей і/або одягу; часті прохання про гроши і/або крадіжка грошей; погіршення успішності в навчанні або втрата ентузіазму й інтересу до школи; синці або порізи невідомого походження; небажання і/або відмова говорити про те, що його турбує; нанесення собі шкоди або спроби самогубства.

В окремих випадках ці ознаки і симптоми необов'язково указують на те, що учень піддається мобінгу. Проте, якщо ці ознаки спостерігаються комплексно або повторюються, необхідне подальше розслідування з метою визначення причин, що чинять вплив на учня.

Отже, можна зробити висновок, що мобінг надзвичайно негативно впливає на соціалізацію жертв дезадаптуючи її з усіма витікаючими звідси наслідками, а саме: соціальна ізоляція індивіда, втрата ним соціального статусу, руйнування або ж затримка формування сфер, в яких здійснюється становлення особистості: діяльності, спілкуванні, самосвідомості.

Розглянувши комплекс наслідків, які витікають із результатів впливу мобінгу на самосвідомість, виявили такі: неадекватне сприйняття власної індивідуальності; неадекватне сприйняття реальності; відхилення в поведінці; залежності (алкогольна, тютюнова, наркотична, психологічна і т.д.); агресивність (крайньою формою є садизм). Наслідками мобінгу у сфері спілкування є порушення комунікативних здібностей (крайнім випадком є розлади мовлення), страх спілкування з людьми, крайня недовіра до людей, відсторонення від спілкування з колективом (у школі це проявляється у вигляді прогулів). У сфері діяльності мобінг має як негативні наслідки: зменшення активності діяльності і зниження її ефективності (зниження успішності, втрата доходів), так і позитивні: підвищення мотивації до успіху.

Вважаємо, що результатом подальших наукових досліджень щодо цієї проблематики має стати обґрунтування методів і форм профілактики мобінгу і його впливу на соціалізацію школяра.

Список використаної літератури:

1. Кирейчев. А. Моббинг как социально-психологическое явление в сфере управления человеческими ресурсами / А. Кирейчев // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 58. – С. 43–45.
2. Кравцова, Ю. А. Проблема моббинга в зарубежной юридической психологии (на примере концепции Х. Леймана) / Ю. А. Кравцова, П. И. Каратаев / Воронежский институт МВД России. – № 1(26). – 2006. – С. 177–181.
3. Філіппова, Ю. І. Мобінг як педагогічна проблема / Ю. І. Філіппова // Практична психологія та соціальна педагогіка. – 2006. – № 2. – 74–75.
4. Колодей, К. Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и методы его преодоления / К. Колодей / пер. с нем. – Харків : Ізд-во Гуманітарний Центр, 2007. – 368 с.
5. Руденский, Е. В. Социальная психология : курс лекций / Е. В. Руденский. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 224 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Ю. В. Кудінов.